

Josephine Rijnaarts

Het wilde dier en de wederopbouw – over Cécile Wajsbrots vertaalroman

Josephine Rijnaarts leerde vertalen aan het Amsterdamse Instituut voor Vertaalkunde (Frans, Engels) en studeerde daarna Franse en Duitse taal- en letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Om haar talenkennis te verbeteren woonde en werkte ze een aantal jaren in Franstalig Brussel en in München. Ze vertaalde werk van John Banville, Joseph Boyden, F.C. Delius, Heinrich Mann, Eugen Ruge, Lydie Salvayre, Julia Schoch, Aglaya Veteranyi en vele anderen. In 2015 werd ze met Rummelplatz van Werner Bräunig genomineerd voor de Filter Vertaalprijs. In 2018 stond ze met twee boeken op de shortlist voor de Europese Literatuurprijs: Tijl van Daniel Kehlmann en Wedervaring van Bodo Kirchhoff. Langs de rivier van Esther Kinsky stond in 2021 op de shortlist. Eveneens in 2021 kreeg ze voor haar hele oeuvre de Letterenfonds Vertaalprijs.

Cécile Wajsbrot (1954) werd in Parijs geboren als dochter van in de jaren dertig naar Frankrijk gevluchte Poolse joden. Nadat de nazi's Parijs hadden bezet werd haar grootvader opgepakt en later in Auschwitz vermoord. Haar grootmoeder en haar toen tienjarige moeder overleefden de oorlog door onder te duiken. Ze heeft meer dan twintig romans en essays geschreven, waarvan tot nu toe alleen Caspar-Friedrich-Strasse in het Nederlands was vertaald (door Eva Wissenburg, uitgeverij Vleugels, 2019). Ze vertaalt zelf uit het Duits en het Engels in het Frans, onder andere het werk van Virginia Woolf. In haar boeken, die vaak een autobiografische achtergrond hebben, is de echo van de Holocaust – hoe vaak soms ook – vrijwel altijd aanwezig.

Dit verhaal verscheen eerder als Vertalerstoelichting op de website athenaeumscheltema.nl.

Het wilde dier en de wederopbouw – over Cécile Wajsbrots vertaalroman

De angst van de vertaler

Je lui disais, lorsqu'un texte m'arrive, j'ai l'impression de voir débouler un animal sauvage. Il me fait peur, toute la difficulté, ensuite, est de l'apprivoiser. J'ai besoin de lire sans tarder, je laisse le reste en suspens pour me rassurer. Pour voir que, même s'il y a des difficultés, des problèmes importants, j'y arriverai. L'animal sauvage cesse alors de me menacer, après il faut le nourrir selon les attentes, lui parler, être à son écoute. Cela la faisait rire. Et malgré l'expérience – jusqu'à présent, l'animal s'était laissé apprivoiser – la peur restait – chaque arrivée confirmait le risque que la bête sauvage me dévore – et ne disparaissait qu'après la lecture de l'ensemble.

Als ik een opdracht krijg, zei ik tegen haar, heb ik het gevoel dat er een wild dier op me afspringt. Het maakt me bang en het punt is dat ik het moet temmen. Ik moet de tekst meteen lezen, al het andere laat ik liggen om mezelf gerust te stellen. Om te kijken of ik het kan, ondanks moeilijkheden en lastige problemen. Daarna houdt het wilde dier op met dreigen en moet ik het voeren zoals van me wordt verwacht, ermee praten, ernaar luisteren. Ze moest lachen. En ondanks alle ervaring (het beest had zich tot dusver altijd laten temmen) bleef de angst (elke opdracht hield het gevaar in dat het wilde dier me verslond) totdat ik alles had gelezen.

Aan het woord is een naamloze vertaalster: de hoofdpersoon in Wajsbrots *Nevermore* (ondanks de Engelse, naar Edgar Poe's *The Raven* verwijzende titel een Franse roman). Ze herinnert zich hier een gesprek met de vriendin, een schrijfster, met wie ze jarenlang niet alleen over haar vertaalwerk praatte, maar ook over het leven, over dagelijkse beslommeringen, onverwachte gebeurtenissen. Die vriendin is gestorven. Om Parijs, de stad die haar voortdurend met het verlies confronteert, te ontvluchten grijpt Wajsbrots personage de kans om met een vertalerswerkbeurs in Dresden een tijdlang te werken aan haar vertaling van *Time Passes*, het middelste deel van Virginia Woolfs *To the Lighthouse* (*Naar de vuurtoren*).

De eerste recensie van *Nevermore* die ik onder ogen kreeg maakte me nieuwsgierig. Ik las het boek, het fascineerde me en toen uitgeverij Oevers ja zei op mijn voorstel om het te vertalen was ik opgetogen. Wie wil er als vertaler nou geen roman over vertalen vertalen! Maar toen las ik het boek nog eens goed en werd ik – anders dan Wajsbrots personage in het citaat hierboven – niet vóór maar ná het lezen van de tekst door het wilde dier besprongen. De crux is namelijk dat het personage haar Franse lezers mee laat kijken terwijl ze *Time Passes* zin voor zin uit het Engels in het Frans vertaalt. Was het voor de Nederlandse lezers van mijn vertaling interessant om te lezen welke problemen zich daarbij voordeden? En moest daar dan geen

toelichting van mij bij voor wie het Frans niet beheerste? En tot slot wellicht dan ook nog een Nederlandse vertaling van de betreffende zin? En een beschrijving van de specifieke problemen die daarbij kwamen kijken? Als ik zo te werk ging, werd mijn vertaling anderhalf keer zo dik als het origineel en veranderde het sierlijke bouwwerk van Wajsbrot in een betonnen kolos. Was het niet beter om de schijn te wekken dat de tekst in het Nederlands werd vertaald en een beroep te doen op wat met een literaire term the suspension of disbelief (het opschorten van het ongeloof) heet: de bereidheid van de lezer om mee te gaan in iets wat niet realistisch is, in dit geval een Franse vertaalster die een Engelse tekst in het Nederlands vertaalt?

Wikken en wegen, passen en proeven

Collega's aan wie ik mijn dilemma voorlegde fronsten hun wenkbrauwen en sommigen namen zelfs het woord onvertaalbaar in de mond. En ik moet toegeven dat ik met het wilde dier heb geworsteld. Een valse start heb gemaakt. Opnieuw moest beginnen. Uiteindelijk vertaalt 'mijn' hoofdpersoon *Time Passes* in het Nederlands en niet in het Frans. Wat daarbij de doorslag gaf, was het toenemende besef dat de problemen die de vertellende vertaalster bespreekt vooral te maken hebben met het poëtische, compacte Engels van Virginia Woolf. De zinnen moeten worden ontleed en ontrafeld voordat ze in een andere taal kunnen worden weergegeven, en natuurlijk is het van belang welke mogelijkheden die andere taal dan biedt, maar waar het vooral om draait is het proces, de twijfels, het wikken en wegen, het passen en proeven. Een voorbeeld:

The long night seemed to have set in; the trifling airs, nibbling, the clammy breaths, fumbling, seemed to have triumphed.

Ik keek met schrik naar de tegenwoordige deelwoorden. Luchtige binnenrijmen in het Engels. Wat zou dat in de vertaling opleveren? *De lange nacht leek zich geïnstalleerd te hebben; de lichtzinnige briesjes, knabbelend, de klamme zuchtjes wind, tastend, leken te hebben gezegevierd.* Hopeloos, zoals te verwachten was. *Het leek erop dat de nacht was gevallen; dat de frivole briesjes met hun geknabbel, dat de klamme ademtochten met hun gefriemel hadden gezegevierd.* Vreselijk. De zin was veel langer geworden dan die van Woolf. Hoe kon je een idee geven van dat speelse opvliegen in haar tekst, dat luchtige, dat frivole? (...) *De lange nacht leek te zijn begonnen; de argeloze briesjes met hun geknabbel, de klamme, rondtastende zuchtjes wind leken te hebben getriomfeerd.* Mijn pogingen van die dag waren allesbehalve een triomf.

Enzovoort. Na zo'n verzuchting dat het niet wil lukken gaat de vertalende vertelster nu eens door met proberen, dan weer legt ze de passage opzij voor later, in de hoop dat het dan beter gaat. Ik herken er mijn eigen werkwijze in.

Afbraak en wederopbouw, verlies en herstel

Vertalen betekent voor Wajsbrot een tekst uit elkaar halen en van de stukjes die er dan liggen een nieuwe bouwen. Op die manier vertaalt haar hoofdpersoon – met haar lezers dicht om zich heen, ik zei het al – *Time Passes*, het middelste deel van *To the Lighthouse*, waarin de familie Ramsay het huis waar ze wonen verlaat, in de steek laat, prijsgeeft aan het verval. Ze vertaalt de zinnen in chronologische volgorde. Maar niet aaneengesloten.

Ze onderbreekt haar vertaalwerk voor intermezzo's over de meest gevarieerde onderwerpen: de Highline in New York, lange tijd een woest en verlaten industriegebied, nu alweer een jaar of tien een modelpark midden in de stad; Tsjernobyl, waar de vergiftigde natuur zich lijkt te herstellen; een in de oorlog verwoest dorp in Frankrijk dat alleen nog uit een plaatsnaambord bestaat maar wel weer een burgemeester heeft; de platgebombardeerde en decennia later toch nog herbouwde Frauenkirche in Dresden; de stad Dresden überhaupt.

Wat al die plaatsen (dit zijn maar een paar voorbeelden) gemeen hebben is dat ze net als het vertalen op de een of andere manier te maken hebben met afbraak en wederopbouw, vernietiging en een nieuw begin. Zoals ook het verlaten huis en de verwaarloosde tuin aan het eind van *Time Passes* opnieuw tot leven komen.

Sublieme compositie

Ik moet eerlijk bekennen dat ik de verbanden in *Nevermore*, de hechte samenhang tussen zoveel verschillende thema's, de spiegelingen, in eerste instantie niet zag. Toen ik door het wilde dier werd besprongen en me enigszins in paniek afvroeg hoe dat eruit moest zien: een Nederlandse roman waarin een Française in Duitsland een Engels boek in het Frans vertaalt, was ik onder de indruk van de intermezzo's, van die soms hilarische en tegelijk schrijnende verhalen over verdrietig verlies en hoopvol herstel, die boeiende, ontroerende, soms bizarre en ongelooflijke anekdotes, maar ik vroeg me ook af wat ze nu eigenlijk precies met de vertaling van *Time Passes* te maken hadden.

Tot ik me gaandeweg realiseerde dat Wajsbrots hoofdpersoon nóg een inkijkje geeft in het vertalersbrein. Ze toont niet alleen de 'technische' kant: het getob en getwijfel over de beste vertaling, het eureka-gevoel als het lekker gaat, maar ook de roes die ontstaat als je dagen, weken, maanden heel intensief bezig bent met een tekst. Op een gegeven moment ga je alles in het licht van die tekst zien: herinneringen, associaties, wat je toevallig in de krant leest, wat je hoort, wat je ziet. Vluchtige spinsels die meestal weer verwaaien, want je moet door met je werk, je hebt een deadline, er moeten ook nog boodschappen worden gedaan, je hebt geen tijd om erbij stil te staan.

Wajsbrots hoofdpersoon laat ze niet verwaaien, ze schrijft ze op, zoekt op internet, in boeken en in haar geheugen op waar die flarden van gedachten die bij haar opkomen precies op berusten, spit ze uit en spint ze uit voordat ze verdergaat met haar eigenlijke vertaalwerk. En daarmee doet ze iets waarvan ik als vertaalster ook weleens droom. Niet dat ik het allemaal op zou willen schrijven, maar wel vertellen aan mensen die zich erover verbazen dat vertalers vaak zo van hun werk houden, het haast verslavend vinden; ze vertellen hoe vertalen je brein activeert, hoeveel avonturen je al werkende achter je laptop beleeft.

En dan ook nog Virginia Woolf

Los van mijn intuïtieve affectie, de voor mezelf niet helemaal verklaarbare aantrekkingskracht die *Nevermore* vanaf het begin op mij had (en die ik pas beter begreep toen ik aan het boek werkte en de rijkdom ervan wat rationeler kon doorgronden) was er één aspect dat vanaf het begin niets mysterieus had; het boek ging ook over Virginia Woolf, een schrijfster die ook ik, zoals zovelen, bewonder. Van *To the Lighthouse* bestaan twee Nederlandse vertalingen (van Barbara de Lange uit 2022 en van Jo Fiedeldij Dop uit 1980) die ik naast mijn toetsenbord had liggen terwijl ik *Nevermore* vertaalde. Ik liet me erdoor inspireren en soms nam ik er letterlijk iets uit over, maar vaak leidde de analyse van Wajsbrots hoofdpersoon en haar Franse vertaling tot een derde variant in het Nederlands. Een willekeurig voorbeeld:

So loveliness reigned and stillness, and together made the shape of loveliness itself, a form from which life had parted.

Bestaande Nederlandse vertaling Barbara de Lange:

Zo heersten er schoonheid en verstillings, en samen waren ze de vorm van de schoonheid zelf, een vorm waaruit het leven was geweken.

Bestaande Nederlandse vertaling Jo Fiedeldij Dop:

Zo heersten er schoonheid en stilte en samen vormden ze de essentie van schoonheid, een vorm waarvan het leven was geweken.

Vertaling plus twijfelend commentaar van Wajsbrots hoofdpersoon in *Nevermore*:

Er heerste lieflijkheid en stilte, en samen gaven ze vorm aan de essentie van schoonheid, een vorm waaruit het leven was geweken.' Dat klinkt niet slecht, ook al gaan sommige elementen in de vertaling verloren. De herhaling van loveliness bijvoorbeeld, en is essentie wel een goede weergave van *itself*?

Telkens weer vergeleek ik de bestaande Nederlandse vertalingen met de door Wajsbrots hoofdpersoon voorgestelde varianten en haar analyse van de tekst. Een betere manier om *Time Passes*, dat prachtige prozagedicht zoals Wajsbrots personage het noemt, tot in alle details te savoureren, was niet denkbaar.

Ik besef dat deze ‘toelichting bij een vertaling’ enigszins het karakter heeft gekregen van een lofzang. Is *Nevermore* van Cécile Wajsbrot dan het mooiste boek dat ik in mijn leven heb vertaald? Mmm, als je het zo formuleert zijn er meer kandidaten. Maar het was wel een uniek, wonderlijk en onvergetelijk project. En zonder meer mijn spannendste vertaalavontuur tot nu toe.